

01

Το βοτσαλωτό δάπεδο
μετά την ολοκλήρωση
των επεμβάσεων
συντήρησης.

ΤΟ ΠΑΙΧΝΙΔΙ ΤΩΝ ΚΡΙΩΝ ΕΝΑ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟ ΒΟΤΣΑΛΩΤΟ ΔΑΠΕΔΟ

Νικόλαος Τόλης

*Συντηρητής Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης,
Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων
Μνημείων, ΥΠΠΟ*

ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΒΟΤΣΑΛΩΤΩΝ ΔΑΠΕΔΩΝ

Τα ψηφιδωτά δάπεδα που κατασκευάζονται με ακατέργαστα φυσικά υλικά, τα βότσαλα, αποτελούν μια πρώιμη προσπάθεια του ανθρώπου για τη διαμόρφωση ανθεκτικών δαπέδων χαμηλού κόστους. Πρόκειται αρχικά για ακόσμητα βοτσαλωτά δάπεδα που έχουν αποκαλυφθεί σε διάφορα μινωικά και μυκηναϊκά κτήρια. Στη συνέχεια τα βότσαλα θα αποκτήσουν και διακοσμητικό χαρακτήρα, με την ένθεσή τους να δημιουργεί απλά γεωμετρικά σχέδια. Ωστόσο, λόγω των αραιών σχηματισμών της διακόσμησης, κυριαρχεί το χρώμα του κονιάματος, όπως διαπιστώνεται σε δύο δάπεδα Υστερομινωικής και Μυκηναϊκής περιόδου που έχουν αποκαλυφθεί σε μινωικά και μυκηναϊκά κτήρια στα Μάλια και την Τίρυνθα αντίστοιχα.

Αργότερα, σε παραδείγματα του 8ου αιώνα π.Χ. (στο Γόρδιον της Μικράς Ασίας και στις πόλεις Arslan Tash και Til Barsip της βόρειας Συρίας) παρατηρείται ότι η διακοσμητική βοτσαλωτή σύνθεση καλύπτει το σύνολο της επιφάνειας του κονιάματος, ενώ παράλληλα χρησιμοποιούνται περισσότερα του ενός χρώματα για τον σχηματισμό διάφορων γεωμετρικών σχημάτων και σχεδίων.

Με τα σημερινά ανασκαφικά δεδομένα η σημαντική εξέλιξη των βοτσαλωτών έργων διαπιστώνεται σε πληθώρα δαπέδων Κλασικής εποχής στον ελλαδικό χώρο. Ενδεικτικά αναφέρονται τα παραδείγματα που έχουν διασωθεί στην Κόρινθο, την Όλυνθο, τη Σικυώνα, την Ερέτρια και χρονολογούνται στα τέλη του 5ου και στις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ. Στα δάπεδα αυτά διαπιστώνεται η χρήση ενός ιδιαίτερα πλούσιου θεματολογίου που περιλαμβάνει, πέρα από τις γεωμετρικές, και ζωικές, ανθρωπομορφικές και σχηματοποιημένες φυτικές παραστάσεις. Παράλληλα είναι εμφανής η ύπαρξη συγκεκριμένων και ποιοτικών κανόνων ψηφοθέτησης, που καταδεικνύουν τη δραστηριότητα συνεργείων υψηλής εξειδίκευσης.

Ήδη από τα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ., η εξαιρετική ποιότητα των δαπέδων που αποκαλύφθηκαν στην Πέλλα επιβεβαιώνει το υψηλότερο σημείο της ιστορικής εξέλιξης των βοτσαλωτών έργων.

Η ιδιαίτερα επιμελημένη επιλογή των βοτσάλων και η αρτιότητα της ψηφοθέτησης αποτελούν μερικά μόνο στοιχεία του μοναδικά υψηλού επιπέδου των κατασκευών. Η εισαγωγή περισσότερων χρωμάτων για την επίτευξη πλαστικότητας των μορφών, η ένθεση νέων στοιχείων —όπως ψημένα κεραμικά— ειδικά κατασκευασμένων για τις ανάγκες της απεικόνισης και η χρήση μολύβδινων ελασμάτων για την επίτευξη της γραφικής συνέχειας των περιγραμμάτων του σχεδίου επιβεβαιώνουν για πρώτη φορά την επιδίωξη κατασκευής εξαιρετικών ζωγραφικών παραστάσεων με τη συμμετοχή ζωγράφων για τη δημιουργία ψηφιδωτών δαπέδων.

Η κατασκευή βοτσαλωτών συνθέσεων θα συνεχίσει να αποτελεί μια επιλογή στη διακόσμηση των δαπέδων χωρίς ωστόσο αυτά να προσεγγίζουν την υψηλή καλλιτεχνική αρτιότητα των ζωγραφικών παραστάσεων της Πέλλας.

Τον 3ο αιώνα π.Χ. παρατηρείται η δημιουργία ψηφιδωτών παραστάσεων όπου διαπιστώνεται εκτενής συνδυασμός χρήσης ακέραιων ή και κομμένων βοτσάλων αλλά και άλλων λίθινων ψηφίδων.

Την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή εποχή η δυνατότητα κατα-

σκευής έργων με τη χρήση κομμένων ψηφίδων (opus tessellatum) θα αποτελέσει την κυρίαρχη τάση δημιουργίας ψηφιδωτών δαπέδων και θα οδηγήσει στην εγκατάλειψη των βοτσαλωτών παραστάσεων που θα περιοριστούν σε κατασκευές χαμηλού κόστους.

Ωστόσο τα βοτσαλωτά έργα θα εξακολουθήσουν να ασκούν γοητεία μέχρι τη σύγχρονη εποχή, θα περιοριστούν όμως για πρακτικούς λόγους σε περιοχές όπου αφθονεί το υλικό: κοντά σε ποταμούς, σε νησιωτικές ή παράκτιες περιοχές της Μεσογείου.

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΨΗΦΙΔΩΤΟΥ ΔΑΠΕΔΟΥ

Ένα ιδιαίτερο βοτσαλωτό δάπεδο εντοπίστηκε στη Ναύπακτο το 1993. Σε ανασκαφή εντός ιδιωτικού οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα ιδιωτικής οικίας, η οποία χρονολογείται στους ύστερους κλασικούς χρόνους. Μπροστά από την είσοδο της νότιας πλευράς υπήρχε ως έμβλημα «μια θαυμάσια και καλοδιατηρημένη παράσταση αντιμέτωπων κριών, σχηματισμένη με φιλά λευκά βότσαλα για το σώμα των ζώων και γαλαζωπά βότσαλα για την υποδήλωση των κεράτων τους»¹.

Απεικονίζονται «δύο μάλλον νεαρής ηλικίας κριοί οι οποίοι από τη στάση του σώματός τους φαίνεται ότι ετοιμάζονται να δώσουν χτυπήματα στο μέτωπο, “κουτουλιές”, ο ένας στον άλλον. Είναι μια συνήθης συμπεριφορά ανάμεσα στα μέλη

02

Η ψηφιδωτή παράσταση μετά την αποκάλυψή της (Αρχείο ΕΦΑ Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδας).

03

Το βοτσαλωτό δάπεδο μετά την ολοκλήρωση της αρχικής επέμβασης συντήρησης.

04

Πίσω μέρος της κατασκευής μετά την αρχική της τοποθέτηση σε νέο υπόστρωμα.

05

Αφαίρεση του μεταλλικού πλέγματος από το εσωτερικό του κονιάματος συντήρησης.

ενός κοπαδιού, ένα είδος παιχνιδιού. Τα φαινοτυπικά χαρακτηριστικά τους όπως έχουν αποτυπωθεί από τον καλλιτέχνη του ψηφιδωτού, αφορούν τη σωματική διάπλαση, το σχήμα και το μέγεθος των κεράτων, το χρώμα του τριχώματος, το σχήμα και το μέγεθος της ουράς. Από αυτά τα χαρακτηριστικά φαίνεται ότι έχουν μεγάλη ομοιότητα με πρόβατα των αυτοχθόνων φυλών που εκτρέφονται ακόμα και σήμερα στην περιοχή της ανασκαφής, αλλά και ευρύτερα στον Ελλαδικό χώρο»².

Η παράσταση, με μέγιστες διαστάσεις 152x45 εκ., είναι κατασκευασμένη με βότσαλα διαστάσεων από 4 έως 15 χιλιοστά και πυκνότητα ψηφοθέτησης που κυμαίνεται από 108 μέχρι 122 βότσαλα ανά τετραγωνική παλάμη, τοποθετημένα με την πεπλατυσμένη πλευρά τους στο κονίαμα. Έχουν χρησιμοποιηθεί βότσαλα υπόλευκου χρώματος για τη διαμόρφωση των σωμάτων των κριών και μαύρου για τον σχηματισμό των κεράτων και του δακτυλίου περιμετρικά των ματιών. Είναι αξιοσημείωτο ότι η κεντρική παράσταση των κριών δεν πλαισιώνεται από αντίστοιχο φόντο διαμορφωμένο με βότσαλα, αλλά από σκούρο ρόδινο κονίαμα. Το χρώμα αυτό υποδηλώνει την παρουσία τριμμάτων κεραμικών σε λεπτή κοκκομετρία, ώστε να δίνει ισχυρές συγκολλητικές ιδιότητες στο ασβεστοκονίαμα.

Η απώλεια των βοτσάλων που καταγράφεται έπειτα από την ολοκλήρωση της ανασκαφής οφείλεται πιθανότατα σε

υψηλές μηχανικές καταπονήσεις στο δάπεδο που οδήγησαν σε εκτεταμένες ρηγματώσεις του κονιάματος.

ΠΡΩΤΕΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ (1993-1994)

Με την ολοκλήρωση της ανασκαφής του χώρου, η ψηφιδωτή διακόσμηση αποσπάστηκε από την αρχική της θέση το 1993 και μεταφέρθηκε στα εργαστήρια συντήρησης της τότε αρμόδιας Υπηρεσίας του Υπουργείου Πολιτισμού, της ΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στην Πάτρα.

Στις πρώτες εργασίες συντήρησης, αφαιρέθηκε το αρχικό κονίαμα της κατασκευής και η βοτσαλωτή επιφάνεια τοποθετήθηκε σε νέο υπόστρωμα υπόλευκου χρώματος, το οποίο, κρίνοντας από την υφή και τη σκληρότητά του, περιείχε πιθανότατα λευκό τσιμέντο. Για την ενίσχυση του υποστρώματος είχαν τοποθετηθεί πλαίσια αλουμινίου και μεταλλικό πλέγμα, σύμφωνα με την επικρατούσα μεθοδολογία της εποχής για τη συντήρηση των ψηφιδωτών. Έγιναν, επίσης, επαναψηφοθετήσεις βοτσάλων στα τμήματα απωλειών στο εσωτερικό της παράστασης, αλλά και περιμετρικά της διακόσμησης³.

Μετά την ολοκλήρωση της συντήρησής του, το βοτσαλωτό ψηφιδωτό παρέμεινε στις αρχαιολογικές αποθήκες της ΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στην Πάτρα.

ΝΕΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ (2021-2022)

Το 2021, με την ευκαιρία της ανακαίνισης και της επανέκθεσης βάσει νέας μουσειολογικής μελέτης στο Ξενοκράτειο Αρχαιολογικό Μουσείο του Μεσολογγίου, αποφασίστηκε να εκτεθεί το ψηφιδωτό στη μόνιμη έκθεση του μουσείου. Ζητήθηκε τότε η συνδρομή της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων (ΔΣΑΝΜ) για την εκ νέου συντήρησή του.

Τον Νοέμβριο του 2021 το βοτσαλωτό δάπεδο μεταφέρθηκε στα εργαστήρια συντήρησης της ΔΣΑΝΜ στην Αθήνα με φέρουσα κατασκευή διαστάσεων 165x56x2,5 εκ. και βάρους 200 κιλών.

Με βάση την αξιολόγηση της κατάστασης διατήρησης και λαμβάνοντας υπόψη τη μουσειακή έκθεση του ψηφιδωτού, αποφασίστηκαν τα εξής στάδια επεμβάσεων:

- αναλυτική τεκμηρίωση,
- αφαίρεση του κονιάματος συντήρησης και της μεταλλικής υποδομής του,
- διόρθωση του σχεδίου της παράστασης με βάση τη φωτογραφική τεκμηρίωση μετά την ανασκαφή,
- καθαρισμός της ψηφιδωτής επιφάνειας,
- τοποθέτηση νέου κονιάματος υποδομής και περιμετρικά της παράστασης,

- αισθητική αποκατάσταση στους αρμούς μεταξύ των βοτσάλων, και

- τοποθέτηση της παράστασης σε ειδική ξύλινη κατασκευή βάσει της μουσειογραφικής μελέτης της έκθεσης του μουσείου.

ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ

Αρχικά, το ψηφιδωτό και το σύνολο της κατασκευής εξετάστηκαν ενδελεχώς μακροσκοπικά, αλλά και σε αντιπαραβολή με την εικόνα που παρουσίαζε στη φωτογραφική τεκμηρίωση της παράστασης κατά την ανασκαφή.

Διαπιστώθηκε ότι το σχέδιο του βοτσαλωτού δαπέδου είχε αλλοιωθεί, λόγω της επαναψηφοθέτησης βοτσάλων κυρίως στα άκρα και στις ουρές των κριών, που δεν λάμβανε υπόψη το σχέδιο της αρχικής παράστασης.

Μάλιστα παρατηρήθηκε ότι χρησιμοποιήθηκαν βότσαλα που πιθανότατα δεν ανήκαν στο ψηφιδωτό, αλλά προέρχονταν μάλλον από σύγχρονη περισυλλογή, καθώς διαφέρουν στην υφή και στη χρωματική τονικότητα.

Ιδιαίτερα προβληματική ήταν επίσης η ανομοιογένεια τόσο ως προς τη σύσταση όσο και ως προς την εφαρμογή του κονιάματος περιμετρικά της βοτσαλωτής διακόσμησης. Τα με-

06

Η ψηφιδωτή παράσταση μετά την τοποθέτηση στο νέο υπόστρωμα.

ταλλικά στοιχεία και το πλέγμα που είχαν χρησιμοποιηθεί για τη στήριξη και την ενίσχυση του κονιάματος ήταν εμφανή σε κάποια σημεία στην επιφάνειά του, ενώ παρατηρήθηκε και απώλεια του κονιάματος σε σημεία περιμετρικά του μεταλλικού σκελετού της κατασκευής.

Τέλος, σημαντική ήταν η αισθητική αλλοίωση του θέματος, λόγω της αντικατάστασης του αρχαίου κονιάματος, τόσο περιμετρικά της ψηφιδωτής διακόσμησης, όσο και στους αρμούς μεταξύ των βοτσαλών, με ένα ανοιχτόχρωμο κονίαμα αποκατάστασης, εντελώς διαφορετικού χρώματος από το αρχικό.

Την αρχική καταγραφή των στοιχείων της ψηφιδωτής κατασκευής ακολούθησε η λεπτομερής αποτύπωση της βοτσαλωτής επιφάνειας σε κλίμακα 1:1. Το σχέδιο της αποτύπωσης αποτέλεσε και τη βάση καταγραφής των επαναψηφοθετίσεων της πρώτης συντήρησης, καθώς και των επεμβάσεων που ακολούθησαν.

ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Προκειμένου να εφαρμοστεί το ψηφιδωτό στη νέα του βάση και λόγω του αυξημένου βάρους του μετά τις επεμβάσεις της περιόδου 1993–1994, αποφασίστηκε να αφαιρεθεί η μεταλλική υποδομή. Αρχικά σχεδιάστηκαν τα όρια ασφαλείας περιμετρι-

κά της παράστασης και κατόπιν επικολλήθηκαν δύο φύλλα υφάσματος λεπτής ύφανσης (γάζας) και ένα φύλλο υφάσματος πυκνής ύφανσης (κάμποτο). Συμπληρωματικά και για την περαιτέρω ενίσχυση της επιφάνειας επικολλήθηκαν πολλαπλά φύλλα χαρτιού. Η συγκόλληση τόσο των υφασμάτων όσο και των χαρτιών έγινε με τη χρήση βινυλικής κόλλας σε υδατικό διάλυμα. Η βαθμιαία απομάκρυνση των παλαιών κονιαμάτων αποκατάστασης και της μεταλλικής υποδομής επιτεύχθηκε με χρήση μηχανικών μέσων. Δεδομένων των ισχυρών αντοχών του παλαιού κονιάματος και για την αποφυγή καταπόνησης της επιφάνειας του ψηφιδωτού, επιλέχθηκε η ολική απομάκρυνσή του περιμετρικά της παράστασης, διατηρώντας ωστόσο μέρος αυτού σε ύψος μερικών χιλιοστών ως έδραση της βοτσαλωτής επιφάνειας.

Η βοτσαλωτή επιφάνεια τοποθετήθηκε αρχικά σε κυψελοειδές υπόστρωμα πάχους 10 χιλιοστών με μεταλλική επένδυση αλουμινίου. Η επιλογή αυτή κρίθηκε απαραίτητη για πρακτικούς λόγους και ειδικότερα για την αρτιότερη τοποθέτηση της ακανόνιστης, ως προς το σχήμα, επιφάνειας στο εσωτερικό του ξύλινου πλαισίου. Αρχικά η μεταλλική επιφάνεια προετοιμάστηκε με τη χρήση εποξειδικής κόλλας και κατάλληλου αδρανούς υλικού. Ακολούθησε η τοποθέτηση της βοτσαλωτής διακόσμησης στο κυψελοειδές

07, 09
Τμήματα της παράστασης
μετά την αρχική συντήρηση.

08, 10
Τμήματα της παράστασης
μετά την τελική συντήρηση.

υπόστρωμα με χρήση κονιάματος με συνδετικό υλικό τη φυσική υδραυλική άσβεστο. Τη στερέωση της ψηφιδωτής επιφάνειας στο νέο υπόστρωμα διαδέχθηκε η αφαίρεση των υφασμάτων από την επιφάνεια του βοτσαλωτού και η απομάκρυνση των υπολειμμάτων κόλλας με χρήση νερού και μαλακής βούρτσας. Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν με την αφαίρεση των κονιαμάτων που είχαν απομείνει περιμετρικά της παράστασης με χρήση μηχανικών μέσων και μικροεργαλείων.

ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΧΕΔΙΟΥ

Η σημαντική αλλοίωση του αρχικού σχεδίου της βοτσαλωτής διακόσμησης κατά τις επεμβάσεις της περιόδου 1994–1995 εντοπίστηκε κυρίως στα άκρα και τις ουρές των κριών. Έχοντας ως βάση τη λεπτομερή αποτύπωση του σχεδίου και σε αντιπαραβολή με τις αρχικές εικόνες του δαπέδου από την ανασκαφή, σημειώθηκαν τα τμήματα εκείνα που είχαν επανοποθετηθεί στην προηγούμενη επέμβαση συντήρησης. Επιλέχθηκε η διατήρηση των επεμβάσεων στα εσωτερικά

τμήματα της διακόσμησης και η αντικατάσταση μόνο των επαναψηφοθετημένων τμημάτων που εμφανώς αλλοίωναν την ανατομική απόδοση των μορφών στα εξωτερικά σημεία του σχεδίου. Για την αποκατάσταση του αρχικού σχεδίου χρησιμοποιήθηκαν τα βότσαλα που είχαν αφαιρεθεί και η επανατοποθέτησή τους έγινε κατόπιν λεπτομερούς αποτύπωσης της διάταξής τους σύμφωνα με την αρχαία κατασκευή. Για την ψηφοθέτηση χρησιμοποιήθηκε κονίαμα με βάση τη φυσική υδραυλική άσβεστο.

ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ ΤΕΛΙΚΟΥ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΥ

Η επιφάνεια καθαρίστηκε αρχικά μηχανικά με χρήση νερού και μαλακής βούρτσας και ακολούθησε χημικός καθαρισμός με υδατικό διάλυμα και χρήση ανθρακικών αλάτων (όξινο ανθρακικό αμμόνιο, όξινο ανθρακικό νάτριο και EDTA) σε φορέα ουδέτερης οξύτητας (χαρτοπολτό). Ο καθαρισμός ολοκληρώθηκε με την απομάκρυνση των υπολειμμάτων αλάτων και χαρτοπολτού και πάλι με χρήση νερού και μαλακής βούρτσας.

ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΕΚΘΕΣΗΣ

Το πλαίσιο έκθεσης που είχε προετοιμαστεί για το ψηφιδωτό βάσει της μουσειογραφικής μελέτης ήταν μια ξύλινη κατασκευή εξωτερικών διαστάσεων 235x106,5x16 εκ. και βάρους 88 κιλών. Δεδομένου του υψηλού βάρους της όλης κατασκευής επιλέχθηκε η αντικατάσταση της βάσης του πλαισίου (MDF πάχους 15 χιλ. και βάρους 32 κιλών) με κυψελοειδές υπόστρωμα πάχους 25 χιλ., επικαλυμμένο με υαλόπλεγμα εμποτισμένο με εποξειδική ρητίνη, το οποίο είναι σημαντικά ελαφρύτερο, άκαμπτο και παρέχει σταθερότητα στην έδραση του ψηφιδωτού. Η νέα αυτή βάση, διαστάσεων 208x80 εκ., εφαρμόστηκε στο πλαίσιο με τη χρήση ξύλινων και ανοξείδωτων στοιχείων. Η εφαρμογή τόσο της ξύλινης βάσης στο πλαίσιο όσο και του φέροντος πλαισίου του ψηφιδωτού έγινε με τέτοιο τρόπο ώστε να είναι δυνατή η ταυτόχρονη ή η ανεξάρτητη απομάκρυνσή τους από το περιμετρικό πλαίσιο έκθεσης του ψηφιδωτού.

Έπειτα από κατάλληλη προετοιμασία στην επιφάνεια του κυψελοειδούς υποστρώματος ακολούθησε η κάλυψη των χώρων περιμετρικά της παράστασης.

Στην προσπάθεια δημιουργίας μιας όσο το δυνατόν ελαφρύτερης κατασκευής, οι επιφάνειες καλύφθηκαν αρχικά με κονίαμα που περιείχε φυσική υδραυλική άσβεστο και περλίτη.

Για τον προσδιορισμό της σύνθεσης του επιφανειακού κονιάματος περιμετρικά της βοτσαλωτής παράστασης, αντίστοιχως προς το χρώμα και την υφή με το αρχαίο ασβεστοκονίαμα που περιείχε σημαντική ποσότητα κεραμικών τριμμάτων, πραγματοποιήθηκε σειρά δοκιμών.

Δεδομένης της αδυναμίας επανάληψης του αρχικού κονιάματος με βάση ανόργανα συνδετικά υλικά, επιλέχθηκε κονίαμα με βάση ακρυλικό υδατικό διάλυμα και η χρήση μαρμαρόσκονης και κεραμικών τριμμάτων ως αδρανών υλικών.

Τέλος, για τη συνολική αισθητική αποκατάσταση του ψηφιδωτού επιλέχθηκε η χρωματική αποκατάσταση του κονιάματος συντήρησης στους αρμούς ανάμεσα στα βότσαλα με τη χρήση χρωστικών σε σκόνη με συνδετικό υλικό ακρυλική κόλλα σε υδατικό διάλυμα.

Η συντήρηση του βοτσαλωτού δαπέδου ολοκληρώθηκε τον Αύγουστο του 2022 και τον Οκτώβριο του ίδιου έτους μεταφέρθηκε και εγκαταστάθηκε στο Ξενοκράτειο Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσολογγίου.

Η εφαρμογή των θεωρητικών αρχών της ελάχιστης επέμβασης ή της αντιστρεψιμότητας στην πράξη αποτελεί πρόκληση για τη συντήρηση, καθώς για την απόφαση αντιστροφής μιας επέμβασης θα πρέπει να σταθμίζονται τα οφέλη και οι κίνδυνοι για το αντικείμενο. Ωστόσο, στην περίπτωση του βοτσαλωτού δαπέδου των κριών, τόσο η κακή κατάσταση διατήρησης της πρώτης επέμβασης, όσο και η αλλοίωση της αρχικής αισθητικής του έργου επέβαλαν τις επιλογές της ομάδας συντήρησης, εν όψει και της έκθεσης του ευρήματος στο κοινό.

Μελετώντας λεπτομερώς την αρχική κατάσταση στην οποία βρέθηκε το ψηφιδωτό και αξιολογώντας τα στοιχεία εκείνα που αποτελούν τα κύρια χαρακτηριστικά του, δηλαδή την απόδοση των μορφολογικών χαρακτηριστικών των κριών, αλλά και τη χρωματική αντίθεση βοτσαλών και κονιάματος, σχεδιάστηκε η νέα επέμβαση η οποία βελτίωσε όχι μόνο την εικόνα αλλά και την ακεραιότητα της σύνθεσης. Επίσης, χρησιμοποιήθηκαν σύγχρονα υλικά και ένα ελαφρύτερο υπόστρωμα, βελτιώνοντας έτσι τις μηχανικές ιδιότητες και την ανθεκτικότητα του συνόλου. Η κάθε φάση της επέμβασης τεκμηριώθηκε αναλυτικά, φωτογραφικά και σχεδιαστικά, δημιουργώντας έτσι ένα σημαντικό αρχείο για την ιστορία του ευρήματος. Η ψηφιδωτή παράσταση των κριών εκτίθεται σήμερα στο Ξενοκράτειο Αρχαιολογικό Μουσείο στο Μεσολόγγι και αποτελεί μια πιστή εκδοχή της αρχικής εικόνας του ευρήματος.

* Οι φωτογραφίες προέρχονται από το Αρχείο της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού, εκτός άλλης αναφοράς.

Σημειώσεις

- 1 Φωτεινή Σαράντη, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 48 (1993), σ. 146.
- 2 Απόσπασμα από εργασία της Παναγιώτας Κουτσούλη, Επίκουρης Καθηγήτριας στο Εργαστήριο Ζωσχεχνίας του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών, και του Ιωσήφ Μπιζέλη, Ομότιμου Καθηγητή στο Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- 3 Από την έρευνα των αρχείων

συντήρησης του ψηφιδωτού που έγινε από τη συντηρήτρια της ΕΦΑ Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδας Αφροδίτη Τηλιγάδα προκύπτει ότι οι επεμβάσεις συντήρησης πραγματοποιήθηκαν από τους συντηρητές Θεόδωρο Χριστόπουλο και Χρήστο Γάτσι. Ωστόσο στην πίσω όψη του ψηφιδωτού υπάρχει εγχάρακτη η ημερομηνία 15.6.1994 και τα αρχικά «ΑΣ».

Βιβλιογραφία

Παναγιώτα Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Ψηφιδωτά δάπεδα. Προσέγγιση στην τέχνη του αρχαίου ψηφιδωτού*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2019.